

VIOLETA ČERNĖ

Lietuvių kalbos institutas

IRENOS ERMANYTĖS NUOPELNAI LEKSIKOGRAFIJAI

Ermanytė

2017 metų vasarą Lietuvių kalbos instituto humanitarinių mokslų daktarė Irena Ermanytė atšventė aštuonių dešimčių jubiliejų. Tai puiki proga grįžtelėti į praeitį ir prisiminti patyrusią žodyninkę – ilgametę *Lietuvių kalbos žodyno* teksto rašytoją ir redaktorę, *Antonimų žodyno* autorę, sykiu su kitais kolegomis parengusią *Lietuvos TSR upių ir ežerų vardyną*, *Frazeologijos žodyną*, *Mokyklinį tarptautinių žodžių žodyną* ir daugybės kitokių mokslo darbų dirbėją.

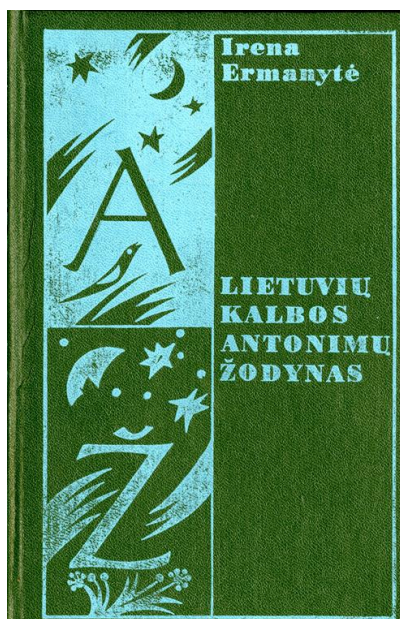
Irena gimė 1937 metais liepos 3 dieną Nugārēse, Kuršēnų valsčiuje, žemaitės Kristinos Petraitytės ir latvio Povilo Zenono Ermanio šeimoje. Baigusi Smurgių pradinę mokyklą, mokslus tęsė Kuršēnų vidurinėje mokykloje. 1955 metais būsimoji kalbininkė įstojo į Vilniaus valstybinį pedagoginį institutą (nuo 2011 m. – Lietuvos edukologijos universitetas) studijuoti lietuvių kalbos ir literatūros. 1960 m. šio instituto studijas baigė. 1961 m. I. Ermanytė pradėjo dirbti Lietuvių kalbos ir literatūros institute (nuo 1990 m. – Lietuvių kalbos institutas), kuriame triūsėjo iki pat 2007 metų. Pusę amžiaus. Iš pradžių darbavosi Kalbos istorijos ir dialektologijos sektoriaus Toponimikos grupėje ir drauge su

kolegomis Broniu Savukynu, Aleksandru Vanagu, Vytautu Vitkausku, Klementina Vosylyte parengė *Lietuvos TSR upių ir ežerų vardyną* (1963 m.). Irena prisidėjo prie duomenų kaupimo *Lietuvių kalbos atlasui* 1–3 t. (1977–1991 m.) (Zinkevičius 1994: 252–253; Sabaliauskas 2012: 247–250). Vėliau perėjo į Žodynų sektorių ir visas jėgas skyrė Žodžiui, kuris buvo suguldytas į dvidešimtį akademinio *Lietuvių kalbos žodyno* tomų. Taigi I. Ermanytė pasuko leksikografijos vieškeliu, nikte niko į žodyninkystę, pasišventė darbui, kuris, kalbininkės žodžiais tariant, reikalauja geležinės kantrybės, didžiulio susikaupimo, nepaprastos ištvermės¹. Visiems žodynininkams, pasak lietuvių tarminės leksikografijos pradininko, *Lietuvių kalbos žodyno* XVII–XX t. vyr. redaktoriaus Vytauto Vitkausko, reikėjo išmanyti semantikos mokslą, tarmių net smulkmenas, istorinės gramatikos, visokias senųjų raštų keistynes ir jas visas pateikti moksliai (Vitkauskas 2001: 2). Vartydami *Lietuvių kalbos žodyną*, neretai vadinamą didžiuoju Žodynu, I. Ermanytės kaip žodyno teksto rašytojos pavardę randame nuo IX tomo (1973 m.). Kalbotyros istorikas profesorius Algirdas Sabaliauskas *Lietuvių kalbos tyrinėjimo istorijoje* teigia, kad akademiniam *Lietuvių kalbos žodynui* nuo IX tomo iki XVIII Irena parašė apie 110 autorinių lankų teksto (Sabaliauskas 2012: 247–250). Žodynininkė ėmė iš jai paskirtų dėžučių korteles, dėliojo žodžius reikšmėmis, skyrė pagrindines, perkeltines reikšmes, kruopščiai tikrino šaltinius. Ir taip nuo **palnŷciai** iki **pamplŷtis**, nuo **peikŷkas** iki **peŷkgubas**, nuo **piestà** iki **piktasnukis** (IX t., 1973 m.), nuo **plēstrà** iki **parplēzŷoti**, nuo **pradiēdas** iki **prametŷumas**, nuo **provŷeniu** iki **puikžolē** (X t., 1976 m.), nuo **r** iki **raŷtŷulē**, nuo **rŷgtiniai** iki **užrupŷnŷoti** (XI t., 1978 m.), nuo **savŷtaiga** iki **sekŷmē**, nuo **skylē** iki **skriestŷvas** (XII t., 1981 m.), nuo **spievokas** iki **spŷzius**, nuo **spjovà** iki **spraktŷukas**, nuo **stŷp** iki **stovimŷoji** (XIII t., 1984 m.), nuo **sŷltē** iki **suŷŷkvežimis**, nuo **sutrŷkēlis** iki **pasverduŷoti**, nuo **ŷaudalaiŷ** iki **užŷciŷti**, nuo **ŷliŷbas** iki **ŷliuŷžti** (XIV t., 1986 m.), nuo **ŷliŷp** iki **ŷnērŷoti**, nuo **tàkas** iki **talpŷs**, nuo **teŷŷku** iki **užtektinŷumas** (XV t., 1991 m.), nuo **traŷnis** iki **traŷkē**, nuo **trauktŷukas** iki **trepŷtē**, nuo **trŷbelē** iki **trimitŷotojas** (XVI t., 1995 m.), nuo **turguŷlē** iki **turtŷotas**, nuo **valdŷinis** iki **valgŷs** (XVII t., 1996 m.). Pravieniui darbuojantis šviesà išvydo *Lietuvių kalbos žodyno* XVII tomas, kuriame I. Ermanytės pavardė yra ir prie teksto rašytojų, ir prie redaktorių. 1996 m. už triūsą prie *Lietuvių kalbos žodyno* Irenai podraug su kitais instituto leksikografais paskirta garbi Lietuvos Respublikos mokslo premija.

Palnŷciai į Irenos gyvenimą įsiveržė, o gal veikiau patykučiais pasibeldė antonimai. Viename interviu Irena yra išsitarusi, kad į ŷià sritį ją pastŷmējēs leksikografas Jonas

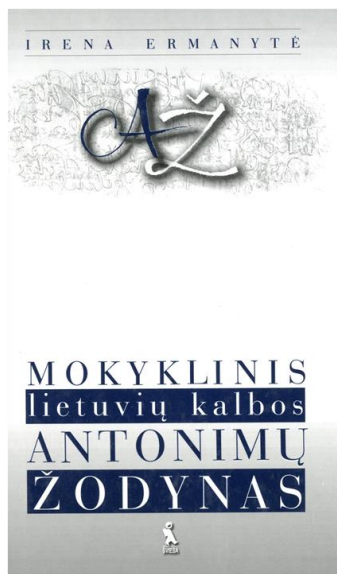
¹ ŷiŷ eilučių autorēs pokalbis su I. Ermanyte 2007 04 21. Garso įrašas iš autorēs archyvo.

Paulauskas, kuris visaip skatino jaunąją kolegę (Babickienė 1997: 14–18). Beje, žodynininką J. Paulauską I. Ermanytė laiko savo Mokytoju. 1973 m., turėdama dešimties metų leksikografinio darbo patirtį, – o liaudies išmintis byloja, kad be praktikos ir ausin nepataikysi, – Irena pradėjo kaupti lietuvių kalbos antonimų kartoteką (Ermanytė 2008: 134). Teorijos klausimus gvildeno studijuodama rusų, anglų, vokiečių kalbininkų darbus. 1985 m. iš spaudos išėjo I. Ermanytės parengtas *Lietuvių kalbos antonimų žodynas*, pirmas tokio pobūdžio specialusis žodynas Lietuvoje, dar palyginti nedidelės apimties, jame pateikta apie 920 antoniminių porų (Ermanytė 1985: 8).

1 PAV. I. Ermanytė. *Lietuvių kalbos antonimų žodynas*. Kaunas: Šviesa, 1985.

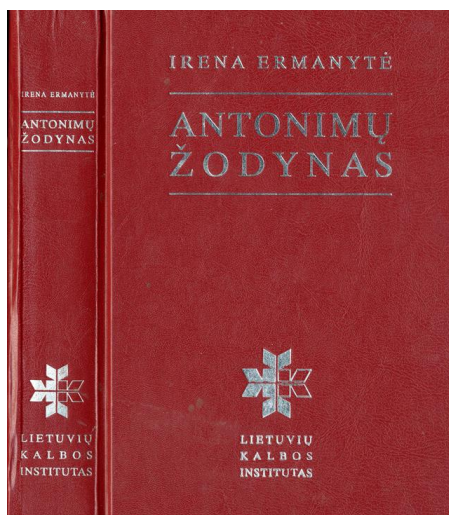
1994 m. I. Ermanytė eksternu apgynė disertaciją *Lietuvių kalbos antonimija ir antonimai* (vadovas A. Vanagas). Nors daugiausia jėgų kalbininkė ir toliau skyrė darbui prie *Lietuvių kalbos žodyno*, jo rašymui ir redagavimui, dėjo antonimą prie antonimo. 2002 m. pasirodė naujais duomenimis ir gausesne iliustracine medžiaga papildytas *Mokyklinis lietuvių kalbos antonimų žodynas*. Žodyno „Įvade“ rašoma, kad šis darbas – bandymas sukurti mokomąjį norminį *Mokyklinį lietuvių kalbos antonimų žodyną*, kuriuo, mokydami moksleivius vaizdingos kalbos, galėtų naudotis mokytojai (Ermanytė 2002: 6).

2 PAV. I. Ermanytė. *Mokyklinis lietuvių kalbos antonimų žodynas*. Kaunas: Šviesa, 2002.

Neilgtrukus jau galėjome skaityti, nagrinėti solidų, veik 600 puslapių *Antonimų žodyną* (2003 m.). Šis lietuvių kalbos leksikografijos veikalas – tai ilgai trukusio ir daug išmanymo bei kruopštumo pareikalavusio darbo rezultatas (Jakaitienė 2005: 176–182). Žodyno autorė „Įvade“ prisipažįsta, kad buvo nelengva surinkti ir susisteminti antonimus. Iliustracinę medžiagą lasinėjo iš pačių įvairiausių šaltinių, žinoma, pirmiausia iš *Lietuvių kalbos žodyno I–XX tomų*, *Lietuvių kalbos žodyno Papildymų kartotekos*, tautosakos rinkinių, lietuvių literatūros klasikų – Antano Barausko, Kristijono Donelaičio, Balio Sruogos, Vaižganto, Motiejaus Valančiaus, Antano Vienuolio, Žemaitės – raštų, Šventojo Rašto ir Naujojo Testamento, periodikos (Ermanytė 2003: V–XII). Šiajame *Antonimų žodyne* 5259 antonimų lizdai. Kai kurie žodžiai sudaro daugybę antonimų porų, pavyzdžiui, **kálnas** – trylika, **džiaūgsmas** – vienuolika, **pakilti** – dešimt, **žálias** – devynias poras, **dárbas** – aštuonias, **atsikélti** – septynias ir taip toliau. Žodyne pateikiami ir sinonimai, pvz., prie žodžio **ángelas** reikšme „geroji dvasia“ rikiuojasi piktosios dvasios – **dèmonas**, **šétõnas**, **vėlinas**, **vėlnias**; šalia **kalniaũ** reikšme „labiau į kalną“ abėcėliškai pateikiami **kloniaũ**, **lobiaũ**, **lomiaũ**, **pakalniaũ**; šalip **kalvùs** rymo **dubùs**, **lomùs**, **slènùs**, **slèsnùs**; greta **kilnù** – **meñka**, **niekšinga**, **žèma** ir pan. Matyt, kaip sako prancūzų poetas Šarlis Bodleras (Charles Baudelaire), dorybės gėlės negali žydėti be blogio gėlių. Vartant *Antonimų žodyną* krinta į akis, kad antonimiškumu pasižymi beveik visos kalbos dalys, neišskiriant nei jaustukų

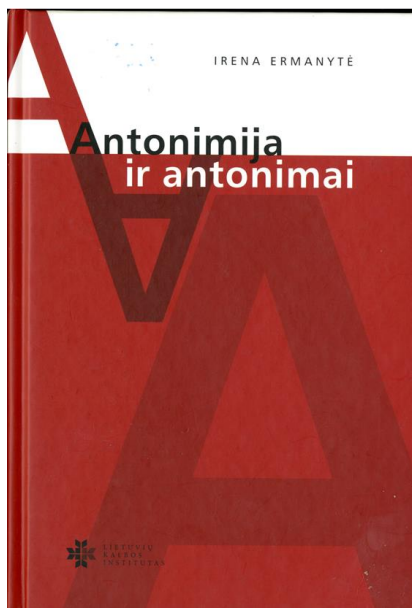
(pavyzdžiui, *márš* – *stòp*), nei prielinksnių (pavyzdžiui, *ĩ* – *ĩš*). Žodyne pateikiama ir antonimų kilmės frazeologizmų, pavyzdžiui, *anksčiaũ ar vėliaũ; [ir] šálto ir káršto; [ir] žiẽmą [ir] vãsarą* ir pan. Bendrą leksikografinį lygį gerina „Antonimų lizdų rodyklė“ (Jakaitienė 2005: 176–182). *Antonimų žodyną* redagavo leksikografas dr. J. Paulauskas.

3 PAV. I. Ermanytė. *Antonimų žodynas*. Vilnius: Lietuvių kalbos institutas, 2003.

Su antonimais susijusius klausimus I. Ermanytė gvildeno įvairiuose straipsniuose. Kaip antai: *Dvi prieštaraujančios reikšmės žodžių stilistinės funkcijos* (*Kalbos kultūra* 42, 1982 m.), *Apie antonimų reikšmes ir vartojimą kalboje* (*Kalbos kultūra* 46, 1984 m.), *Antoniminės to paties veiksmožodžio reikšmės* (*Kalbos kultūra* 61, 1991 m.), *Kontekstiniai antonimai* (*Kalbos kultūra* 65, 1993 m.), *Priešybė kaip semantinis ir loginis antonimijos pagrindas* (*Lietuvių kalbotyros klausimai* 35, 1995 m.), *Kelios pastabos apie enantioseminiją* (*Lietuvių kalbotyros klausimai* 37, 1997 m.), *Antonimų kilmės frazeologizmai* (*Gimtoji kalba* 6, 2004 m.), *Pastabos apie antonimų struktūrą ir semantiką* (*Kalbos kultūra* 77, 2004 m.).

2008 m. Lietuvių kalbos institutas išleido I. Ermanytės monografiją *Antonimija ir antonimai*. Šiame darbe autorė aptaria antonimų teoriją, nagrinėja antonimijos, polisemijos, sinonimijos sąsajas, išsamiai apibendrina lietuvių, rusų, vokiečių, anglų kalbininkų sukauptą patirtį nagrinėjant antonimijos teorinius bei metodologinius klausimus. Nemažas dėmesys monografijoje skiriamas enantioseminijai – kalbos reiškiniui, kai tas pats žodis turi dvi priešingas reikšmes.

4 PAV. I. Ermanytė. *Antonimija ir antonimai*. Vilnius: Lietuvių kalbos institutas, 2008.

Antonimus I. Ermanytė vadina didžiąja gyvenimo meile. Ar klauso radijo, ar skaito, ji jau girdi / mato antonimines žodžių poras. Pasak Irenos, ji mąstanti antonimais, gyventi be antonimų negalinti, antonimai jai net naktimis sapnuojasi. Beje, kai šią vasarą šių eilučių autorė Jubiliatės pasiteiravo, ar neišblėso toji meilė, atsakymas buvo: „Oi, ne!“.

Šiais darbais I. Ermanytė savęs neapribojo. Ji – viena iš *Frazeologijos žodyno* autorių. Be Irenos, prie frazeologizmų darbavosi Lietuvių kalbos instituto leksikografai Ona Kažukauskaitė, Gertrūda Naktinienė, Jonas Paulauskas, Zita Šimėnaitė, Angelė Vilutytė-Rimševičienė. Šis kone devynių šimtų puslapių lietuvių leksikografijos veikalas išleistas 2001 metais. Už darbą prie *Frazeologijos žodyno* kartu su kitais žodynininkais I. Ermanytė buvo apdovanota Lietuvos Respublikos mokslo premija (2002 m.).

Minėtinas I. Ermanytės darbas (drauge su kitais kolegomis) prie *Mokyklinio tarptautinių žodžių žodyno*, kurio pasirodė keturi leidimai – 1995 m., 1998 m., 2000 m., 2010 m.

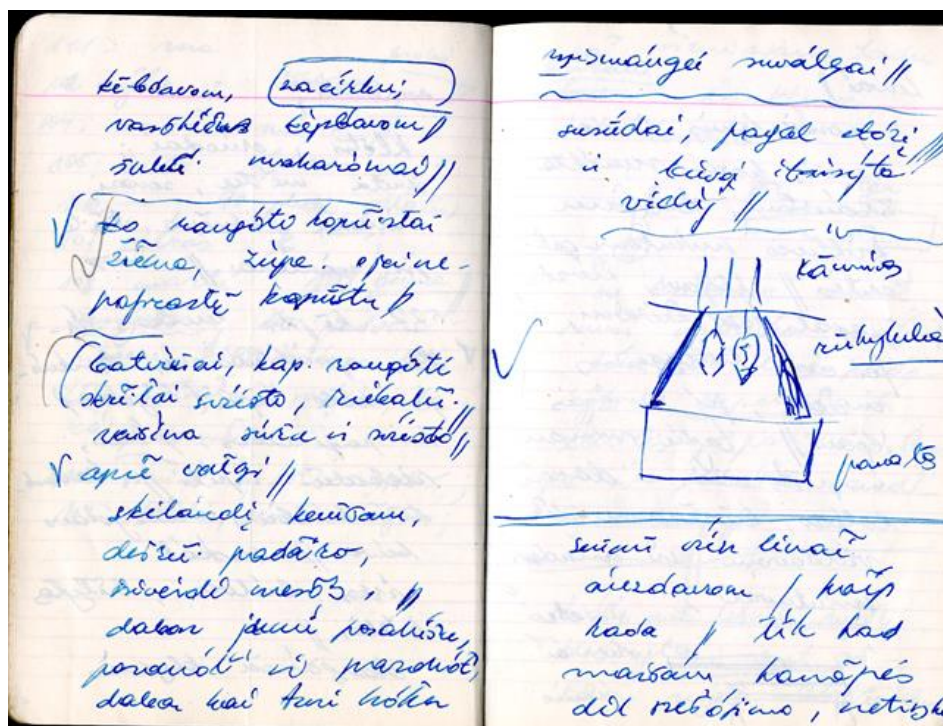
Dar vienas svarbus kalbininkės veiklos baras – tai žodžių rinkimo ekspedicijos, į kurias būsimoji žodynininkė įsitraukė studijuodama ketvirtame kurse. Pirmą sykį žodinėti Irena išvyko 1958 metais į Varniūs. Ekspedicijai vadovavo būsimasis profesorius Vladas

Grinaveckis. Vėliau, jau triūsiant Institute, skersai išilgai išvaikščiota mažne visa Lietuva. Irenai yra tekę šnekinti ir tarp karvučių sėdintį kerdžių². Ji mokėjo prakalbinti sodiečius, kad šie atvertų širdis, kad prisiminimai liete pasiliėtų, kad žirte pažirtų kalbos turtai. 1962 m. I. Ermanytė kartu su kitais kolegomis šnekino akmeniškįs, mažeiškiškįs, 1963 m. lasiojo tarminę leksiką Viekšvėnuose (Telšiū raj.), Zervėnose (Varėnės raj.); 1964 m. keliai keleliai nuvedė į Gadūnāvą (Telšiū raj.), Gegužinę (Kaišiadoriū raj.); 1971 m. medžiagą *Lietuvių kalbos žodynui* rinko Pelesojė, Ródūnioje, Gervėčiuose. 1972 metais patraukė į Žilinus (Varėnės raj.); 1973 metais nukako į Kruopiūs (Akmenės raj.); dar po metų leidosi į Rūdnią. Kalbos faktus rinko Pūnske, Seinuosė. O kur dar Kūpiškio kraštas, Rōkiškio apylinkės?! Užrašyta per 20 tūkst. tarminių leksikos vienetų. Irena, kaip ir kiti žodinėtojai, į pirmąsias ekspedicijas ėjo be diktofono, viską ranka rašydavo į sąsiuvinius, užrašų knygutes, kurių turi sukaupusi visą šūsnį. Nemažai jos užrašytų sakinių dabar jau gyvena savo gyvenimą *Lietuvių kalbos žodyno* puslapiuose.

² Šių eilučių autorės pokalbis su I. Ermanyte 2007 04 21. Garso įrašas iš autorės archyvo.

5 PAV. I. Ermanytė žodžių rinkimo ekspedicijoje (1971 m., Gervėčiai)

6 PAV. Fragmentas iš I. Ermanytės užrašų knygelės. 1964 m. žodžių rinkimo ekspedicija (Gegužinė, Kaišiadorių raj.)

Leksikografija ir leksikologija nebuvo vienintelės sritys, patekusios į Irenos akiratį. Jai rūpėjo ir lietuvių kalbos kultūra, ir toponimika, ir kiti dalykai, kurie sugulė į straipsnius straipsnelius *Lietuvių kalbotyros klausimuose (Acta Linguistica Lithuanica)*, *Kalbos kultūroje*, *Gimtojoje kalboje*, kituose leidiniuose. Štai keletas: *S. Daukanto aukà ir kiti bendrašakniai žodžiai* (1967 m.), *Laikrodis ir laikraštis* (1967 m.), *Žemės kalba* (1968 m. su K. Eigminu), *Būdas ir pobūdis* (1969 m.), *Pažiūrà, póžiūris ir jų sinonimai* (1971 m.), *Taurùs ir kilnùs* (1972 m.), *Darbas, veikla ir kūryba* (1974 m.) ir t. t.

I. Ermanytė yra vertusi mokslinės literatūros iš latvių kalbos. „Proto mankšta“ Irena po daugelio metų pavadinus darbą prie *Mitologijos enciklopedijos* dvitomio (1997– 1999 m.), kurį vertė drauge su kitais vertėjais³.

Visus kalbininkės I. Ermanytės nuveiktus darbus lietuvių kalbos labai kur čia suminėsi.

Regis, kiekvienas turime tamsiąją savo asmenybės pusę. Irena, kolegų ir bičiulių vadinama Irute, – išimtis. Apie joki žmogų iš Irenos lūpų blogo žodžio neišgirsi. Nuostabus, nuoširdus, šiltas, šviesus, subtilus, visas tarmes išmanantis iki aguonos grūdelio, suvalkietišškai skvarbaus mąstymo⁴... Tokiomis spalvomis I. Ermanytė piešia žmonių, su kuriais jai teko drauge darbuotis, bendrauti, portretus. Gal todėl ir kolegos apie Ireną kalba vien pagarbiai. O juk geras žodis geriau nekaip dovana.

LITERATŪRA

Babickienė Z. 1997: „*Kalba yra sistema, prilygstanti tiksliesiems mokslams*“ (pokalbis su I. Ermanyte). – *Gimtoji kalba* 8, 14–18.

Ermanytė I. 2008: *Antonimija ir antonimai*, Vilnius: Lietuvių kalbos institutas.

Ermanytė I. 2003: *Antonimų žodynas*, Vilnius: Lietuvių kalbos institutas.

Ermanytė I. 2007: *Bibliografijos rodyklė*. Sudarė Zita Šimėnaitė, Vilnius: Lietuvių kalbos institutas.

Ermanytė I. 1985: *Lietuvių kalbos antonimų žodynas*, Kaunas: Šviesa.

Ermanytė I. 2002: *Mokyklinis lietuvių kalbos antonimų žodynas*, Kaunas: Šviesa.

Jakaitienė E. 2005: [Recenzija]. *Acta Linguistica Lituanica* LII, Vilnius: Lietuvių kalbos institutas.

³ Šių eilučių autorės pokalbis su I. Ermanyte 2007 04 21. Garso įrašas iš autorės archyvo.

⁴ Šių eilučių autorės pokalbis su I. Ermanyte 2007 04 21. Garso įrašas iš autorės archyvo.

LKE 2008: *Lietuvių kalbos enciklopedija*. Sudarė Kazys Morkūnas, redagavo Vytautas Ambrazas. 2-as patiksl. ir papild. leidimas, Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas.

Sabalaiuskas A. 2012: *Lietuvių kalbos tyrinėjimo istorija, 1980-2010 m.*, Vilnius: Lietuvių kalbos institutas.

VLE 2004: *Visuotinė lietuvių enciklopedija* 5, Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas.

Vitkauskas V. 2001: Esame vos ne nušvilpti ir neminėtini. – *Literatūra ir menas*, Nr. 48 (2876), lapkričio 30.

Zinkevičius Z. 1994: *Lietuvių kalbos istorija 6: Lietuvių kalba naujausiais laikais*, Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidykla.

Gauta 2017 09 28

VIOLETA ČERNĖ

Lietuvių kalbos institutas

Petro Vileišio g. 5, LT-10308 Vilnius

violeta.cerniute@lki.lt